

آموزش زنان در دوره قاجار نمونه موردی مدرسه شوکتیه نسوان بیرجند

الهه محبوب فریمانی^۱

چکیده

در عصر قاجار جدای از تحولات سیاسی، تغییرات فرهنگی بسیاری به ویژه در حوزه آموزش صورت گرفت. از آن جمله تأسیس مدارس نوین برای علم آموزی زنان بود که طبعاً با دشواری هایی برای پذیرش عامه همراه بود. مؤسسين اين مدارس تلاش کردند با تلفیق سنت و مدرنیته گام هایی در جهت تأسیس و رونق این مدارس بردارند. از جمله این مدارس، مدرسه شوکتیه نسوان در شهر بیرجند بود که توسط حاکم بیرجند ایجاد و تلاش شد با الگوپذیری از مدارس دخترانه تهران، و استفاده از فرهنگ سنتی و مذهبی و به کارگیری معلمان برجسته راه را برای دانش آموختن قشری از زنان فراهم کند. این مدرسه با بودجه موقوفات اداره و تا اواسط دوره پهلوی اول به حیات خود ادامه داد. نتیجه آن افزایش سطح فرهنگ منطقه و تربیت نسلی فرهیخته و با سواد بود که خود بعداً جزو معلمان مدرسه قرار گرفتند.

کلیدواژه‌ها: مدارس، زنان، شوکتیه، بیرجند، شوکت الملک

مقدمه

در دوره قاجار، تحولات اجتماعی و فرهنگی بسیاری رخ داده است. در این دوره، ایران بسیاری از آموزه‌های نوین فرهنگی جهان خارج را به ارمغان گرفت و سعی نمود آن را با مناسبات فرهنگی داخلی پیوند دهد. از جمله این آموزه‌های نوین، تأسیس مدارس جدید به سبک اروپاییان بود که در این دوره شکل گرفت. سرعت این تحول جدید فرهنگی به گونه ای بود که فقط منحصر به تختگاه کشور نگردید، بلکه مراکز ایالات و ولایات را در برگرفت و کم‌کم مورد استقبال طبقات سنتی جامعه ایرانی قرار گرفت.

تأسیس مدارس نوین ایرانی اگرچه در ابتدا با مخالفت عده ای روبرو شد اما به مرور گسترش یافت و نواندیشان بسیاری تلاش کردند تا این آموزه جدید را در سراسر ولایات ایران گسترش دهند. جدای از مدرن بودن شیوه آموزش، طیف آموزش گیرندگان نیز متحول شد. در حالی که در ابتدا این آموزش خاص مردان و طبقات بالای اجتماع بود اما به تدریج زنان هم در زمره نوآموزان مدارس نوین قرار گرفتند. که طبعاً واکنش شدیدتری را از سوی گروه‌های سنتی جامعه به همراه داشت. این امر به‌ویژه در ایالات محرزتر بود. بنابراین اتخاذ تدابیری برای پذیرش توجه عموم به ضرورت آموزش زنان و عدم مغایرت آن با آموزه‌های دینی و فرهنگی جامعه، از جمله شگردهای مؤسسان این مدارس بود. برای همین لازم است تا شیوه اداره یکی از این مدارس به طور جزئی‌تری مورد بررسی قرار گیرد تا مشخص شود که عملکرد یک مدرسه دخترانه در این دوره به چه صورت بوده و مؤسسان آن از چه تدابیری برای جذب عامه، جهت فرستادن دختران خود به مدرسه استفاده می‌کردند و تا چه میزان در رسیدن به اهداف خود موفق بودند؟ بر همین اساس مدرسه شوکتیه نسوان بیرجند به طور موردی انتخاب شد تا با توجه به اسناد موجود از این مدرسه، پیشینه و شیوه اداره مدرسه و نقش آن در منطقه مورد بررسی قرار بگیرد. و اینکه این مدرسه تا چه میزان در اهداف خود که همان آموزش پذیری زنان بود به موفقیت دست یافت.

پیشینه تحقیق:

در مورد مدارس زنان در دوره قاجار و شیوه آموزش آن‌ها، تاکنون کتابها و اسنادی منتشر شده است.^۱ راجع به مدارس شوکتیه، دو کتاب تحت عنوان «از شوکتیه تا دانشگاه بیرجند» (با رویکردی به زمینه‌های استقرار آموزش نوین در ایران) و «کتاب شوکت شرق» انتشار یافته است.

ارشاد سرابی در مقاله «مدرسه شوکتیه بیرجند، چگونگی تأسیس، آموزش، کتاب‌ها، معلمان و امتحانات» به معرفی مدارس شوکتیه پرداخته است و فقط اشاره اندکی به مدرسه شوکتیه نسوان نموده است. خانی‌زاده در مقاله «تاریخچه مدارس شوکتیه بیرجند»، تنها مدارس پسرانه را با توجه به اسناد آستان قدس معرفی کرده است.

الهام ملک‌زاده و اکرم ناصری در مقاله «وقف علمی و تاثیر آن در توسعه فرهنگی بیرجند» بیشتر به کارکردهای وقف در جهت توسعه مراکز علمی و آموزشی بیرجند پرداخته‌اند و در آن اشاره‌ای به مدرسه شوکتیه بیرجند و از

۱. ترابی فارسانی، سهیلا. ۱۳۷۸. اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی، تهران: سازمان اسناد ملی.

جمله مدرسه نسوان کرده‌اند.

زهرآ استاذزاده در مقاله «روند تأسیس و اداره مدرسه دخترانه شوکتیه بیرجند» توضیحات کلی در خصوص ایجاد این مدرسه و مدیران آن ارائه نموده است. وی از اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران استفاده کرده است. البته غیر از آثار فوق، کتاب‌های دیگری که به خاندان علم پرداخته‌اند و یا مربوط به شهر بیرجند هستند اشاره‌هایی به مدارس شوکتیه نموده‌اند، اما عمده مطالب آنها مربوط به مدرسه پسرانه شوکتیه است و در مورد مدرسه دختران اطلاعات مختصر و تکراری است.

اما مقاله حاضر با استناد به اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، در نظر دارد ضمن معرفی این مجموعه اسناد برای تدوین دقیق‌تر تاریخ مدارس شوکتیه بیرجند، نگاه جزئی‌تری به شیوه اداره یک مدرسه دخترانه داشته باشد. تعداد اسناد مورد بررسی حدود ۳۱۰ برگ سند است. عمده این اسناد لیست حقوقی معلمان و کارکنان مدرسه در سال‌های مختلف است که می‌تواند اطلاعاتی از معلمان و شاگردان مدرسه ارائه بدهد.

مدارس شوکتیه بیرجند

در شهر بیرجند، نخستین مدرسه به سبک جدید و با الگو برداری از دارالفنون تهران در ذی‌حجه ۱۳۲۶ ق. برپا گردید. این مدرسه را امیرمحمد ابراهیم خان علم، ملقب به شوکت‌الملک که حاکم قاینات و سیستان بود، پس از بازگشت از تهران و احراز مقام حکمرانی و امارت بیرجند و قاینات، با بهره‌گیری از درآمد موقوفات خیریه برادرش امیراسماعیل خان بنیاد نهاد.^۱

شوکت‌الملک به هنگامی که در تهران اقامت داشت، با میرزا حسن رشدی که در آن زمان مدرسه حیات جاوید را در باغ و عمارت حاجیه میمنت‌الملوک خانم، در جلوخان مروی می‌گرداند، ملاقات داشت و راهنمایی‌های سودمندی از او در تأسیس مدرسه گرفت و از او در اعزام معلم کمک خواست. رشدی، میرزا احمد مدیر نراقی، شیخ احمد سلیمانی نراقی و میرزا کریم رشدی، فرزند خود را که همه آنها با او در بنیانگذاری و گرداندن مدارس جدید در تهران همکاری داشتند، برای تدریس به بیرجند فرستاد.^۲ در همین بیرجند، کریم رشدی پس از چند سال تدریس در مدرسه شوکتیه به لقب «مفیدالملک» مفتخر شد. به تدریج با افزایش دانش‌آموزان مدرسه، شوکت‌الملک از صاحب‌منصبان فرهیخته دوایر دولتی برای تکمیل گروه آموزشی و تدریس دروس مختلف و زبان فرانسه بهره گرفت. برای تدریس زبان انگلیسی به دانش‌آموزان نیز یک مسلمان هندی را به کار گمارد.^۳

در این مدارس با ابتکار شوکت‌الملک، ترکیبی از علوم جدید و علوم مذهبی تدریس می‌شد برای همین

۱. رضایی، جمال. ۱۳۸۱. بیرجندنامه (بیرجند در آغاز سده چهاردهم هجری)، به اهتمام محمود رفیعی، تهران: هیرمند، ص ۲۴۸.

۲. منصف، محمد علی. ۱۳۵۵. امیر شوکت‌الملک علم (امیر قاین)، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر، ص ۱۲۶؛ راشد محصل، محمدرضا. ۱۳۸۲. جستاری در تاریخ فرهنگ و آموزش نوین بیرجند، بیرجند: رزقی، ص ۱۵۹.

۳. منصف، ص ۱۲۸؛ آیتی، ابوالحسن. ۱۳۷۶. خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی، بی‌جا: موفق. ص ۴۵.

توانست مورد پذیرش مردم قرار بگیرد. در ابتدا آموزش مدرسه شوکتیه اختصاص به پسران داشت. اما در سال‌های بعد شوکت الملک تصمیم گرفت سطح آموزش را در بین مردم بیرجند گسترش دهد. به همین منظور در سال ۱۳۴۰ق. / ۱۳۰۰ه. ش. مدرسه ای برای تعلیم دختران بنا کرد که گامی نو در جهت ایجاد مدارس دختران بود. البته قبل از آن در نامه‌ای به خانواده اش در سال ۱۳۳۴ق. / ۱۲۹۴ش، از تصمیمیش برای تأسیس یک مدرسه دخترانه سخن می‌گوید^۱ (تصویر شماره یک). اما رابین وی برای تأمین معلم مدرسه به سال ۱۳۳۸ق. / ۱۲۹۸ه. ش. بر می‌گردد که در نامه ای به یکی از دوستان خود در تهران از او می‌خواهد تا معلمی را جهت این کار معرفی می‌کند. عملاً این کار در سال ۱۳۴۰ق. / ۱۳۰۰ه. ش. تحقق می‌یابد؛ او از محمد علی منصف که در تهران تحصیل می‌کرد درخواست کرد تا از معدل الدوله کاشی که در انتخاب معلمان مدرسه پسران نیز نقش داشت، بخواهد معلمی مناسب و شایسته و آگاه به علوم جدید معرفی نماید. او نیز خانم طوبی محمودی، دختر میرزا خانلرخان اعتصام الملک را که از تحصیل کرده‌های دارالمعلمیات تهران بود معرفی کرد. برای ساختمان مدرسه عمارت قلعه در نظر گرفته شد. این عمارت در جنب قلعه قدیم و ارگ آن قرار داشت و ملک شخصی شوکت الملک بود که پس از تعمیراتی تبدیل به مدرسه شد.^۲

اما افتتاح و تأسیس مدرسه با مشکلاتی همراه بود. فرستادن دختران به مدارس هنوز در جامعه آن روزگار جا نیفتاده بود و مردم از آن استقبال چندانی نمی‌کردند. شوکت الملک برای تشویق مردم هم خود اقدام کرد و هم از نفوذ علمای دینی بهره برد؛ وی دختران خود بی بی فاطمه و بی بی زهره را به مدرسه فرستاد و علمای بیرجند هم چون شیخ محمد موحد و شیخ هادی هادوی نیز دختران خود را به این مدارس فرستادند و کسب علم را بر هر مرد و زن سرمایه و زینت و فضیلت بیان نمودند. و جمله «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» از کلمات پیامبر اسلام (کسب دانش بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است) بر سرلوحه مدارس مکتوب و منقوش شد. به این طریق آنها توانستند اعتماد مردم را جلب نمایند و باعث شوند تا مردم از این مدارس استقبال کنند.^۳ یکی دیگر از انگیزه‌های برخی مردم برای فرستادن دختران خود به مدرسه، هم نشینی با فرزندان شوکت الملک و البته دستیابی به امتیاز بود.^۴

شوکت الملک به لزوم علم آموزی دختران واقف بود و برای جلوگیری از شماتت بعضی افراد جاهل تمام تلاش خود را به کار برد. او در یکی از سخنرانی‌های خود در جمع محصلین دختر در وصف دانش چنین گفت: «پس بر شما اطفال لازم است که در به دست آوردن علم و تهذیب اخلاق بکوشید تا جامعه سعادت ببوشید علم است که انسان را از وادی ضلالت به اوج رفعت می‌رساند. علم است که چراغ هدایت است...». مادر او نیز در مراسم افتتاحیه مدرسه به لزوم علم آموزی دختران اشاره می‌کند: «از قرار اطلاعی که به کمینه رسیده بعضی از پیران جاهل و طلاب بی سواد برای مدرسه بنات پاره ای مذاکرات که لایق فهم خودشان هست می‌نمایند و

۱. سند شماره ۲۷۷۹.

۲. منصف، ص ۱۳۱؛ سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۰.

۳. راشد محصل، ص ۱۲۱؛ منصف، ص ۱۳۴؛ آیتی، ص ۴۲.

۴. آیتی، ص ۴۳.

البته علمای واقعی و مروجین حقیقی شریعت غرای محمدی صلی الله علیه و آله و سلم آن‌ها را تقبیح نموده و خواهند نمود. فقط کمینه به اختصار یادآوری می‌نمایم که به حکم شرع و عقل علم بهتر است از جهل است و بزرگان عالم علوی و سلفی تاکنون استثنایی بین زن و مرد قائل نشده‌اند. لذا این کمینه مصمم شده ام که دختران خودم یعنی تمام دختران وطن عزیزم را به آموختن علم مجاناً دعوت نمایم»^۱.

با تلاش شوکت الملک و اطرافیانش این مدرسه در سال‌های بعد رونق گرفت. در واقع وی از تجربیات تأسیس مدارس دخترانه در پایتخت استفاده کرد. در این مدارس برای تلفیق دگرگونی‌های جدید با جریان عرفی و سنتی جامعه سعی می‌شد تا با استفاده از فرهنگ سنتی این فاصله کمتر شده و تأسیس این مدارس مغایر با فرهنگ جامعه تلقی نشود. تدریس قرآن و دروس مذهبی و اجرای مجالس روضه خوانی از این دست ترفندها برای پذیرش عامه بود.^۲ امری که در مدرسه شوکتیه نسوان هم اتفاق افتاد؛ تخصیص ساعاتی به تدریس قرآن و شرعیات و استفاده از معلم شناخته شده قرآن در این شهر، اجرای مراسم ولادت ائمه، از تلاش‌هایی بود که نشان دهد این مدرسه هیچ مغایرتی با تعلیمات مذهبی جامعه ندارد و حتی آن را اشاعه می‌دهد.

شیوه اداره مدرسه

معلمان مدرسه

معلمانی که برای این مدرسه برگزیده شدند؛ غالباً از زنان با سواد بیرجند و یا همسران دولتی آن شهر بودند.^۳ ولی بعدها از میان فارغ‌التحصیلان این مدرسه برای تدریس و اداره امور مدرسه استفاده می‌شد. انتخاب این معلمان بر عهده مدیر بود. معمولاً سعی می‌شد از افراد معتبر برای این کار استفاده شود. در یکی از اسناد آمده تا از همسر مفید الملک (میرزا کریم رشیدی پسر میرزا حسن رشیدی) که «عالمه و فرانسه هم می‌داند» برای معلمی مدرسه انتخاب شود.^۴

تعداد پرسنل مدرسه در سال ۱۳۴۱ ه. ق. / ۱۳۰۱-۱۳۰۲ ه. ش. هفت نفر بود که شامل مدیره مدرسه، دو نفر معلم به نام‌های والده میرزا احمد (فاطمه ناصح) و عیال مرحوم محمد علی بیگ، دو نفر خادمه (امه و کربلایی فاطمه)، دو نفر فراش (کربلایی محمد حسن و میر محمود بیگ) بود.^۵ حقوق آن‌ها از محل صندوق خانه شوکت‌الملک پرداخت می‌شد. فاطمه ناصح تا پیش از کار در مدرسه شوکتیه خود مکتب خانه داشته و دارای مطالعات عمیق مذهبی و معلم قرآن بوده، وی از همان روز نخست تأسیس مدرسه به عنوان مدرس نخست قرآن و شرعیات به تدریس دعوت شد و یک دهه به این امر اشتغال داشت.^۶

۱. سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۹

۲. ترابی فارسانی، ص ۱۴.

۳. منصف، ص ۱۳۴.

۴. سند شماره ۷۱۶۸۷.

۵. سند شماره ۹۰۳۶/۷.

۶. ناصح محمد امین، محمد رضا میری. ۱۳۹۲. از شوکتیه تا دانشگاه بیرجند: با رویکردی به زمینه‌های استقرار آموزش نوین در ایران (۱۳۵۶-۱۳۸۶)، تهران: فکرپیکر، ص ۲۴۱.

علاوه بر فاطمه ناصح که معلم قرآن و شرعیات بود، ایران نراقی معلم تاریخ و جغرافی؛ سلطنت احمدی، معلم ریاضیات و تدبیر منزل؛ مریم تمدن، معلم تاریخ و جغرافی و خیاطی؛ رقیه طبی، معلم حساب و فارسی و قرآن؛ عصمت فنایی و خدیجه تدین تمام دروس؛ فاطمه راغبی مشق خط و تاریخ؛ نیره منصف، تاریخ، جغرافی، طبیعی، ریاضیات و خیاطی؛ صدیقه مهتدی، فارسی و قرآن و شرعیات؛ ام کلثوم ناصح، ادبیات، خط، خیاطی و تاریخ؛ فاطمه تیمور پور، ریاضی، ورزش و مشق خط؛ رقیه حیران زاده کلیه دروس کلاس سوم؛ سیده فقیهی فارسی و قرآن و شرعیات؛ زهرا ثابتی، نقاشی و تاریخ و جغرافیا؛ فاطمه بیگم بهرمان، حساب و جغرافی؛ فاطمه دستجردی معلم کلیه دروس چهارم به استثنای موسیقی؛ را تدریس می‌کردند. علاوه بر این آقایان شیخ علی اکبر ناصح، ادبیات و علیرضا، چهار نظم سرود و موسیقی را تدریس می‌کردند.^۱

در سال‌های بعد تعداد معلمان این مدرسه افزایش یافت. در سال‌های ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲ این تعداد به هفده نفر رسید که از این میان سیزده نفر سمت معلم را عهده دار بودند. حقوق آن‌ها مطابق عایدات مدرسه پرداخت می‌گردید. حقوق مدیر از همه بیشتر و به ترتیب حقوق ناظمه، معلمان با سابقه و معلمان تازه کار و سپس خدمه مدرسه، در رده‌های بعدی قرار می‌گرفت.

در مدرسه شوکتیه نسوان برای تدریس زبان‌های خارجی از معلمین فرنگی استفاده می‌شد. در سال ۱۳۰۲ هـ. ش. یک معلم فرنگی به نام مادام ویگور نیتسکی به استخدام مدرسه درآمد.^۲ طبق قرار دادی که شاهزاده ابتهاج السلطنه با مادام ویگور نیتسکی منعقد کرد، مادام می‌بایست به تدریس زبان فرانسه، انگلیسی، روسی و علوم متعارف از حساب، تاریخ، جغرافی، و فنون منازل از قبیل خیاطی و موسیقی بپردازد^۳ در سال ۱۳۰۹ هـ. ش. معلم فرنگی دیگری به نام ماداموزال لوبا، دختر کسمینسکی به استخدام مدرسه درآمد.^۴

مدیران مدرسه

برای انتخاب مدیر مدرسه، ویژگی‌هایی چون دارا بودن تحصیلات و سواد کافی، اصالت خانوادگی و دیندار بودن مدنظر بود. در یکی از نامه‌هایی که از تهران در سال ۱۳۳۸ ق. ارسال شده ویژگی که برای انتخاب مدیر مدرسه برشمرده چنین است: «یک نفر عالمه که با خلاق امروزه آشنا شده باشد برای مدیریت مدرسه انتخاب نماید. و به طوری که در این یک و دو روزه جستجو و تفحص شده یکی دو نفر که دارای تصدیق نامه وزارت معارف می‌باشند و از فامیل محترم و طبقات متوسط این شهرند مدنظر می‌باشند. ولی معلوم است عمده نظر فدوی تناسب اخلاق و دیانت فامیلی مشارالیها است و امید است که مدیره مزبوره جامع اخلاق پسندیده و دارای دیانت پدر و مادری اسلامی باشد. و چون تحقیق این مطالب باید از خویش و بیگانه و از خارج و داخل به عمل آید. لذا امید است که پس از تعیین فامیل و معلومات و نجابت و دیانتش را به طور وضوح به

۱. ناصح و میری، ص ۲۳۸.

۲. سند شماره ۹۰۳۶/۲۷.

۳. سند شماره ۹۰۳۶/۲۹.

۴. سند شماره ۹۰۳۶.

عرض مبارک رسانیده، برای همدمی و مدیریت مدرسه انتخاب شود...»^۱.

از سال تأسیس مدرسه، ۱۳۰۰ تا سال ۱۳۰۷ ه. ش. طوبی محمودی دختر خانلرخان اعتصام الملک به عنوان نخستین مدیر، ریاست مدرسه را بر عهده داشت. وی فارغ التحصیل دارالمعلمات تهران و ساکن این شهر بود. برادرش غلامعلی محمودی، ریاست اداره دارایی بیرجند را بر عهده داشت. وی پس از دعوت به بیرجند آمد و سال‌ها مدیریت مدرسه را بر عهده داشت^۲. ناظمه حمیده غفاری بود. از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۳ ه. ش. شاهزاده خانم ملکه ابوالملوکی، مدیر مدرسه و ناظمه فاطمه علم بود. بعد از او حکیمه حکیم اللهی عهده دار ریاست شد. از سال ۱۳۱۳ ه. ش. به این طرف مدیریت مدرسه بر عهده فاطمه علم بود. زهره علم ناظم دبستان و دبیرستان شدند و تا سال ۱۳۱۴ که سال کشف حجاب بود در این سمت باقی ماند. پس از آن حمیده شیبانی و بعد سلطنت احمدی، ریاست مدرسه را بر عهده داشت^۳.

شاگردان مدرسه

در ابتدا شاگردان مدرسه از فرزندان بزرگان و علمای شهر بودند و بعدها عامه مردم دختران خود را به مدرسه فرستادند. در بدو گشایش مدرسه، تعداد محصلین به ۶۸ نفر رسید. که دارای تقسیمات زیر بود: کلاس ابتدایی ۱۲ نفر، کلاس اول ۱۳ نفر، کلاس دوم ۱۱ نفر، کلاس سوم ۱۱ نفر، کلاس چهارم ۱۲ نفر، کلاس پنجم ۹ نفر. در سال ۱۳۰۴ ه. ش. به ۸۲ نفر رسید^۴. بر طبق احصائیه ۱۳۰۶ ه. ش. وزارت معارف تعداد محصلین بالغ بر ۱۰۲ نفر رسید. این مساله حاکی از افزایش تحصیلات در بین زنان این منطقه در دوره مذکور است و اینکه مدرسه در پیشبرد اهداف خود موفق عمل کرده است.

مواد آموزشی

در این مدرسه همچون مدرسه پسران، علوم متعارف، دیکته، انشاء، حساب و هندسه، سیاق، نقاشی، فارسی، تعلیمات مدنی، علم الاشیاء و حفظ الصحه، تاریخ، شرعیات، اخلاق، عربی، ورزش، جغرافی، نقشه کشی، تدریس می‌شد. ضمن اینکه بعضی از آموزش‌های مخصوص دختران مثل خیاطی در برنامه درسی دختران گنجانیده شده بود. به طوری که در مدرسه اتاقی به نام خیاط خانه وجود داشت. کتاب‌ها از تهران تهیه و به بیرجند ارسال می‌شد^۵. در بعضی دروس مثل ریاضی، دانش آموزان ضعیف بودند و این در گزارشاتی که در مورد وضعیت درسی محصلین به شوکت الملک ارسال می‌گردید تاکید شده است^۶. طبق برنامه درسی، کلاس‌های مدرسه جز جمعه‌ها در تمام طول هفته دایر بوده است. دانش آموزان در هر سطحی، دروس جدیدی را برای آموزش تجربه می‌کردند؛ دروسی که برای کلاس سوم تدریس می‌شد، شامل قرآن،

۱. سند شماره ۳۱۵۰۳.

۲. آیتی، ص ۴۳.

۳. سند شماره ۷۲۷۲۵/۸.

۴. سند شماره ۹۰۳۷/۲۵.

۵. سند شماره ۳۱۵۰۳.

۶. سند شماره ۹۰۳۷/۱۱۴.

حساب، شرعیات، سیاق مختصر، فواید، جغرافی، تاریخ، رسم مختصر، علم الاشیاء، خیاطی ساده، دیکته و در کلاس چهارم همین دروس به علاوه درس «دستور» تدریس می‌شد. البته سیاق در این دوره جزء دروس چهارم نبود. در کلاس پنجم سیاق و حفظ الصحه، تعلیمات مدنی به دروس اضافه شده است. نکته جالب اختصاص سه روز در هفته به تعلیم قرآن در تمامی کلاسهاست. درس تاریخ و جغرافی و فواید هم بیش از دوروز در هفته تدریس می‌شد.^۱

ساعت شروع و پایان کلاس‌ها که از صبح تا غروب به طول می‌انجامید به این قرار بود: صبح‌ها طول مدت زنگ اول نسبت به دیگر زنگ‌ها بیشتر بود و به ۱/۵ ساعت می‌رسید. زیرا آغاز کلاس با قرائت قرآن همراه بود و مدت زمانی صرف این امر می‌شد. دانش آموزان نیم ساعت استراحت کرده داخل کلاس می‌شدند. مجدداً یک ساعت سر کلاس بودند و یک ساعت به ظهر زنگ نهار زده می‌شد. در این مدت محصلین می‌بایست نهار خود را صرف نمایند. یک ساعت از ظهر گذشته زنگ نماز زده می‌شد و بعد از ظهرها یعنی دو ساعت از ظهر گذشته شامل دو زنگ بود که مابین این دو زنگ ۱۵ دقیقه وقت استراحت داده می‌شد و پایان کلاس‌ها ساعت ۴/۵ نیم بود.

گاهی اوقات مدیر نیز تدریس را برعهده داشت و یا از شاگردان کلاس‌های بالاتر برای تدریس در کلاس‌های اول و دوم استفاده می‌شد و این نشان می‌دهد که مدرسه برای تامین معلم به مشکل مواجه بود. برنامه تدریس کلاس‌ها در سال ۱۳۰۲ ه. ش. به این شکل بود: «کلاس چهارم و پنجم را خانم مدیر تدریس می‌کرد. کلاس اول را والده میرزا احمد آموزش می‌داد. کلاس ابتدایی به دو طبقه تقسیم شده بود. طبقه اول آن را فرنگیس خانم تدریس می‌کرد و چون الفبای مقدماتی قدری مشکل است روزی یک مرتبه خانم مدیر به این طبقه سرکشی می‌کرد، طبقه دوم ابتدایی که از شاگردان سال گذشته بودند و به خوبی حروفات را می‌شناسند و معلمی برای آن‌ها نیست، معلمی این طبقه را شاگردان کلاس چهارم و پنجم که از بقیه با هوش ترند متصدی باشند. برای آداب مذهبی شاگردان بعد از ظهر نیم ساعت زودتر حاضر شوند».^۲

غیر از تدریس دروس، در مدرسه به مناسبت آیین‌ها و اعیاد، مراسمی انجام می‌شد. به ویژه جشن ولادت حضرت فاطمه زهرا (س) بسیار باشکوه برگزار می‌شد.^۳ در این مراسم اولیای مدرسه دعوت می‌شدند و شاگردان طبق برنامه‌ای که ناظمه مدرسه در اختیار آن‌ها قرار می‌داد به اجرای مراسم می‌پرداختند. مخارج این جشن، توسط آقای نوربخش از محل موقوفات پرداخت می‌گردید. در اعیاد دیگر، شوکت الملک برای مدیر مدرسه و معلمین پیام تبریک می‌فرستاد.^۴

در هنگام برگزاری امتحانات، یک نفر ناظر از طرف هیات ممتحنه برای امتحانات انتخاب می‌شد تا جلوی تخلفات احتمالی گرفته شود. و ظاهراً روی این مساله سختگیری می‌کردند به طوری که در صورت مشاهده تقلب،

۱ - سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۴.

۲ - سند شماره ۹۰۳۷.

۳ - سند شماره ۷۱۰۹۱.

۴ - سند شماره ۹۰۳۷.

امتحان باطل می‌گردید. در ۱۳۰۱ ه.ش. مشخص شد که در یکی از امتحانات حساب به دانش‌آموزان کمک شده است که امتحان لغو و دوباره برگزار شد.^۱

عواید و منابع درآمد مدرسه

این عواید از محل موقوفات امیر شوکت الملک تامین می‌شد که از محل‌های مختلف پرداخت می‌گردید. مهم‌ترین آن به شرح ذیل می‌باشد:

۱. برواتی که از نقاط مختلفی چون موسویه، نهبندان، طاغان، مژن آباد حواله می‌شد.
۲. بدل الاجاره باغ زرشکی.^۲
۳. بدل الاجاره منازل مسکونی روسای بانک ملی و شاهنشاهی که یا به وسیله چک‌هایی که خود شوکت الملک مستقیماً صادر می‌کرد پرداخت و یا توسط چک ارسالی خود مستاجرین تامین می‌شد.
۴. قسمت دیگر عواید مدرسه از ناحیه اجاره حمام قلعه بود. این حمام نزدیک مدرسه بود و قسمتی از درآمد آن صرف امور مدرسه می‌شد.^۳

علاوه بر این زمانی که مدرسه با کمبود بودجه رو به رو می‌شد، شوکت الملک خود مساعدت‌های مالی به مدرسه می‌کرد. معمولاً این کمک‌ها جهت تامین حقوق معلمان و دیگر امور مدرسه می‌شد. حقوق پرسنل مدرسه بر اساس این عایدات تامین می‌گردید. و بر حسب مقام و جایگاه کارکنان که بالاترین حقوق مربوط به مدیر و پایین‌ترین آن فراش بود پرداخت می‌شد. مثلاً در سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۰ ه.ش. میانگین حقوقی آنان از ۶۰۰ ریال تا ۳۰ ریال می‌رسید (تصویر شماره دو). در سال‌های بعد هم بر حسب افزایش و کاهش عایدات، حقوق آنان تغییر می‌کرد. با این وجود در اکثر مواقع حقوق معلمان و کارکنان مدرسه بنا به دلایلی که دقیقاً روشن نیست به تعویق می‌افتاد و بیشتر مکاتباتی که به شوکت الملک می‌شد بیانگر این موضوع است. گاهی برخی معلمان به اداره معارف و اوقاف از تعویق حقوق خود شکایت می‌کردند و اداره معارف پیگیر حقوق آن‌ها می‌شد.^۴

هم‌چنانکه گفته شد اقدامات شوکت الملک در جهت تأسیس مدارس گامی نوین برای پیشبرد تعلیم و آموزش در منطقه خراسان و قاینات بود به طوری که بسیاری از محصلین این مدارس توانستند به مدارج بالای علمی دست یابند و این مدارس تا سال‌ها بعد به حیات خود ادامه داد. مدرسه شوکتیه نسوان هم گسترش یافت و دبیرستان آن نیز ایجاد شد. در سال ۱۳۱۶ چون مساله یک نواخت کردن برنامه‌های آموزشی سراسر کشور پیش آمد و دولت مصمم به اجرای آن بود، شوکت الملک مدارس شوکتیه را به دولت واگذار کرد و اداره معارف مسئولیت آن‌ها را بر عهده گرفت.^۵

۱. سند شماره ۷۲۱۷۳.

۲. سند شماره ۹۰۳۳/۵۸.

۳. سند شماره ۹۰۳۳/۱۱.

۴. سند شماره ۹۰۰۳.

۵. رضایی، ص ۲۵۰.

بحث و نتیجه‌گیری

مدرسه شوکتیه نسوان بیرجند، نمونه کوچکی از آموزش زنان در دوره قاجار و اوایل پهلوی است. تلاش موسسان و مدیران آن در این جهت بود که علم آموزی را در جامعه به گونه ای ترویج دهند که با مناسبات سنتی در تقابل نشود و مشارکت طیف وسیعی از مردم را در این خصوص کسب نمایند. موسس این مدرسه، ضمن نظارت کامل بر فعالیت‌های آموزشی مدرسه با استفاده از قدرت و نفوذ علمای دینی و اشخاص منتقد، اختصاص بخشی از دروس به تدریس قرآن و مباحث دینی و بخشی دیگر به فعالیت‌های مخصوص بانوان و برگزاری اعیاد مذهبی، تلاش کرد تا اعتماد عامه را برای فرستادن دختران خود به این مدرسه جذب کند که نتیجه آن ادامه حیات این مدرسه تا عصر پهلوی و رشد سواد آموزی در بین زنان بیرجند شد. البته تدریس علوم نوین و زبان‌های خارجی نشان دهنده نوعی تلفیق سنت و مدرنیته در این مدرسه است. از منظر اقتصادی، بودجه این مدرسه که از محل موقوفات تامین می‌شد گرفتن هر گونه هزینه را از دانش‌آموزان ممنوع می‌کرد و این مساله بر جذب دانش‌آموزان تاثیر داشت.

منابع:

۱. اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی با شماره‌های ۷۱۶۸۷ - ۳۱۵۰۳ - ۷۱۰۹۱ - ۷۲۱۷۳ - ۷۲۱۸۷ - ۷۲۷۲۱ - ۷۰۱۹۱ - ۷۲۱۰۸ - ۷۲۱۷۴ - ۷۲۰۵۶ - (۱۵۳ برگ) - ۹۰۳۶ - ۷۲۷۲۵ - ۹۰۳۳ - (۱۴۳ برگ) - ۹۰۰۳ - (۱۴۹ برگ) - ۹۰۳۷ - ۹۰۳۵ - (۹۷ برگ) - ۹۳۰۹ - ۲۷۷۹
۲. ارشاد سرابی، اصغر. ۱۳۸۷. «مدرسه شوکتیه بیرجند، چگونگی تأسیس، آموزش، کتاب‌ها، معلمان و امتحانات»، آینه پژوهش، بهمن و اسفند، شماره ۱۱۴.
۳. استادزاده، زهرا. ۱۳۹۹ «روند تأسیس و اداره مدرسه دخترانه شوکتیه بیرجند» شوکت شرق، سده نامه دبیرستان شوکتی بیرجند، به کوشش: محمد امین ناصح و خلیل خلیلی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۴. آیتی، ابوالحسن. ۱۳۷۶. خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی، بی‌جا: موفق.
۵. ترابی فارسانی، سهیلا. ۱۳۷۸. اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی، تهران: سازمان اسناد ملی.
۶. خانی‌زاده، مهدی. ۱۳۸۶ «تاریخچه مدارس شوکتیه بیرجند»، فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، پیاپی ۴ (بهار و تابستان).
۷. راشد محصل، محمدرضا. ۱۳۸۲. جستاری در تاریخ فرهنگ و آموزش نوین بیرجند، بیرجند: رزقی.
۸. رضایی، جمال. ۱۳۸۱. بیرجندنامه (بیرجند در آغاز سده چهاردهم هجری)، به اهتمام محمود رفیعی، تهران: هیرمند.
۹. ملک‌زاده، الهام و ناصری اکرم. ۱۳۹۹. «وقف علمی و تاثیر آن در توسعه فرهنگی» فصلنامه علمی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، سال چهاردهم، شماره سوم.
۱۰. منصف، محمدعلی. ۱۳۵۵. امیر شوکت‌الملک علم (امیر قاین)، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
۱۱. ناصح محمدامین، محمدرضا میری. ۱۳۹۲. از شوکتیه تا دانشگاه بیرجند: با رویکردی به زمینه‌های استقرار آموزش نوین در ایران (۱۲۸۶-۱۳۵۶)، تهران: فکر بکر.

لیست صدوق تبره، سال ۱۳۹۰ هجری قمری

ردیف	اسم موهبا	مقدار	مبلغ صدوق تبره	مهر موهبا
۱	شیراز خانم ابوالهدی	۶۰۰		ملکه ابواللور
۲	عمید خانم شپور	۲۰۰		حکیم
۳	رایس آن لریزه	۱۵۰		مناص
۴	آرزو خانم ابوالهدی	۱۵۰		آرزو ابواللور
۵	قدسیه خانم نهر	۵۰		قدسیه نهر
۶	عمید خانم اوسر	۵۰		عمید اوسر
۷	صدیقه خانم نهر	۵۰		صدیقه نهر
۸	طلعت خانم نهر	۵۰		رنگ آن روبرو محروفاة ربیبیم گیم
۹	کوکنه خانم نهر	۴۰		فاطمه راسکون
۱۰	ایمان	۴۰		ایمان
		جمع - ۱۴۹۰		
مهر موهبا		مهر موهبا خانم		
ملکه ابواللور		حکیم		

۹۰۳۳/۲۸

